

ЗАЕКВАЩИЯТ ДИАЛОГ

НИКОЛА ГЕОРГИЕВ

За шестдесетгодишнината на
Цветан Тодоров –
с дълбоко уважение
Н. Г.

Бледнели в ужасе зайки губы,
И взор прикован к высоте.
(Велемир Хлебников)

Щом се говори за диалога и щом това се върши в 1999 г., естествено е да очакваме, че ако не единствена, то поне главна тема ще бъдат възгледите и съчиненията на Михаил Бахтин. За тях наистина може да се говори много.

През последните десетилетия в някои европейски езици добиха гражданственост словосъчетания от рода на “le principe dialogique” (напр. у Цветан Тодоров, 1981 г.) или “Prinzip der Dialogizität” (вероятно най-напред у Мартин Бубер, а по-късно масово, напр. у Рената Лахиан, 1982 г.). Как се стигна до този принцип и какво представлява той? И доколко и дали изобщо е принцип, ако сме решили да употребяваме думата „принцип” принципно? И как протича диалогът – плавно или със заекване, равнопоставено или не, с доброволност или насилие? Каква е „чуваемостта” в него и какви са плодовете от него? Кой е Азът и кой е другият в диалога и доколко Азът е аз, а Другият – друг? Сиамски близнаци ли са те, или могат да съществуват самостоятелно? И какво ще рече „диалог между културите” или „диалог между литературни произведения”?

Въпросите се сипят един през друг – въпроси, очевидно важни или поне любопитни, но тук ще си позволя да ги оставя като втора грижа и да „се запъна” или „заекна” най-напред върху нещо косвено или надредно – случилото се с Бахтин като *симптом*. Какво каза то за живота и проблемите на литературознанието през XX век? И ако „диалог” и „Другият” са едни от ключовите понятия у Бахтин, как и доколко произведенията му диалогизират с другите, как и доколко със себе си вътре в себе си? Какъв „диалог” между Бахтин и другите изградиха безчетните автори, които писаха за него? Какво каза случилото се с Бахтин за склонността на човешкото мислене, включително дори литературоведското да гради, съответно да руши образи?

Вижда се, че и тези въпроси се сипят един през друг и че също са важни или поне любопитни, но заниманието с тях може да породи отегчение и досега. И ето защо.

Някъде от времето на първата книга на Роман Якобсон „Най-новата руска поезия“ (1919-1921 г.) през Уимзът та до наши дни литературоведите обичат да се обвиняват взаимно, че малко се занимават с това, което им е работа, и много с това, което не им е работа (така например, книгата на Якобсон натяква на бедните литературоведи-позитивисти, че „уподобялись полиции, которая, имея целью арестовать определенное лицо, захватила бы на всякий случай всех и всё“). Осъзнатото и императивно изследователско ембарго върху едни или други полета, били те автор, читател, исторически контекст, беше характерна черта на литературознанието през XX век, редуционалистко в преобладаващия дял от обема и силите си.

Кое е и кое не е предмет на литературознанието е въпрос, на който всяка литературоведска школа и „изъм“ отговаря, както ѝ приляга – тоест въпрос, по който единомислието е изключено. В едно обаче можем да бъдем на едно мнение: литературознанието на XX век включи в своя предмет и самото себе си или поне стори това с небивал дотогава размах. За беда или не, рукна обилен поток от писания, в които се разсъждава, или злослови, за методите на литературознанието, за неговия предмет, възможности и граници, за терминологията, реториката и функциите му. Ако разлистим сто или хиляда случайно подбрани литературоведски съчинения и ги разделим на две текстови купчини – в едната се говори за литература, за литературни произведения, а в другата за литературознание – не е ясно какво ще бъде съотношението между тях, но височината на купчината, в която литературознанието са самонаблюдава, самохвали и самобичува, вероятно ще смути всеки, който вярва, че първа работа на литературознанието е да се занимава с литература, а не със собствените си дертове.

Тъкмо тази купчина се кани да увеличи и настоящата статия, като започне с бегъл преглед как бе изграждан, и разграждан образът на Бахтин.

В 1848 г. вижда бял свят един манифест, който започва твърде прокобно или направо елсинорски: „Призрак броди из Европа...“ Осем-девет десетилетия по-късно отново би могло да се каже: „Призрак броди по Европа...“, но този път не на комунизма, а на диалогизма. Подведем ли се по метафорите за призраците, трябва да признаем, че Европа отдавна се е превърнала в шотландски замък, строен по времето на крал Дънкан, но нека се опитаме да видим какво смислотно и образотворно можем да извлечем от нея в нашия случай, „случая Бахтин“.

В призрака, знае се, има нещо неясно, загадъчно и дори „тайна, отнесена в гроба“. Нещо от този род възникна и в „случая Бахтин“. Когато Бочаров, Гачев, Кожинов – и не само те! – извадиха от Саранск живо погребания там Бахтин и го върнаха към социално-литературен живот¹, бързо избуяха какви ли не въпроси – едни разумни, други гламави. Между гламавите особено

¹За разлика от руската ѝ посестрима, българската интелигенция предпочита да върши обратното: да затъпче гроба на живо или мъртво погребания, и то така, че изобщо да не личи гроб ли е това, камо ли кой лежи в него.

гламав ми се вижда въпросът за авторството на някои от съчиненията на близките на Бахтин съмишленици и преди всичко на П. Н. Медведев (1891-1938) и В. Н. Волошинов (1895-1936), които, както подсказва годината на смъртта им, не са се върнали от лагерите за превъзпитание. Загадките около авторството на едно или друго съчинение започват още от младините на Бахтин, но нещата се усложняват особено много след като Бахтин изпада в политическа, най-мекото казано, немилост (и той превъзпитаван, но не докрай) и пътищата му към издателствата са затворени – а вероятно му се е пишело и издавало. И тук подозрителността, присъща на общества като тогавашното съветско, роди поредното подозрение: Бахтин е използвал политически чистите (поне за момента) имена на приятелите си, за да издава с тях собствените си съчинения. Така волно-неволно Бахтин бе превърнат – да си дойдем най-сетне на метафората! – в техен ghost-author (словосъчетание, доста популярно в англоезичното литературознание и употребявано, естествено, в друг смисъл).

На хората, заинтересувани от тайните на авторството, не е липсвало нито въображение, нито деликатност и те деликатно са подпитвали ту Михаил Михайлович, ту съпругата му кой всъщност е написал това или онова съчинение, излязло под името Волошинов, Медведев или Канаев. Получавали са уклончиви отговори и в края на краищата семейство Бахтинови отнася, както се казва, тайната в гроба. Призрачна работа.

Тази колкото мъчителна, толкова и дребнава история все пак намери майстора си. На всички догадки и надхващания кое да отдадем Бахтину и кое не, Цв. Тодоров отговори с простото словосъчетание „le cercle de Bakhtine” и с довода, че след като е невъзможно, пък и едва ли чак толкова важно да определим „авторските права” върху отделни идеи и съчинения, по-разумно ще е да видим какви идеи са се въртяли, а не чии съчинения са излезли извън него. С това елегантно решение Тодоров остави въпроса на клюкарите и на онези издателства, които се запретнаха да издават „Пълният Бахтин” – идея по принцип малко нещо сбъркана, а в случая с Бахтин направо объркана.

Отказът на Тодоров да затъва в догадки „чие чие е” става още многозначителен и привлекателен, когато проличава, че той има способности да изгази през тресавището. За разлика от много западни изследвачи авторът на „Михаил Бахтин – диалогичният принцип” знае превъзходно както руски език, така и стиловете на руския литературоведски изказ („дискурс”). Тодоров определя изказа на предполагаемо „параванния” П. Медведев като стегнат, целенасочен, с ясна праволинейност, с търсене на терминологична прозрачност и последователност – с една дума рязко противоположен на това, което се lee върху страниците, подписани с името Бахтин. Човек може да вярва, може и да не вярва, че „Le style est l’homme même”, но едва ли ще повярва, че една и съща ръка е писала „Проблеми на творчеството (поетиката) на Достоевски” и „В лабораторията на писателя”. И не само ръка, но и ум. У Тодоров подобни въпроси демонстративно са оставени назад в името на нещо според него по-съществено.

Случаят „Бахтин и съавтори“ заслужава внимание единствено с показателността си. Показателен е той за мисленето на ХХ век относно авторската индивидуалност и принадлежност на идеите; относно авторовата самотъждественост и устойчивост във времето (помним шума, който се вдигна, когато бе напоменено каква значка е окачил на ревера си (за да я свали много скоро) М. Хайдегер през 1933 г., или след разкритията какво е писал двайсетгодишният Пол де Ман из белгийските вестници, преди да си вземе пътя към Америка); относно склонностите към йерархизиране на личности и ценности, по силата на която се предпоставяше, че в кръга Бахтин единствено той е раздавал идеи и ръкописи. Приписах тези черти на „мисленето на ХХ век“, но бързам да добавя, че радостно много хора не мислят заедно с това мислене.

Излезем ли от кръга Бахтин с неговите големи и дребни авторски тайни, навън може да погледнем на още нещо показателно, а за мене, признавам, и някак озадачаващо. Думата е за недостатъчно плътните, мисля, линии, които изследвачите теглят, ако изобщо ги теглят, в голямото съдружие в духовния живот на Европа през ХХ век МВ&МВ, тоест Мартин Бубер и Михаил Бахтин. И ако в първия случай тайната е зависела от мълчанието на Бахтин, във втория нещата зависят от мълчанието на изследвачите. А те предпочитат да мълчат, очевадната мисловна и словесна близост между двете големи Б-та някак не им е присърце. Какъв е механизмът на това неподвиждане и какво породи то?

Нека подхванем отговора с безспорното, макар и твърде смътно твърдение: Бахтин бе превърнат в образ. Това е изключителна рядкост за литературознанието на ХХ век. Съмнителното щастие да бъде превърнат в образ не споходи своеобразния Роман Якобсон или харизматичния Пол де Ман, да не говорим за автори като Лео Шпитцер или Нортръп Фрай. А тъй като не зная с какви значения употребявам думата „образ“, ще премина направо на съставките и въздействието на „образа Бахтин“, използвайки либералния модел на Витгенщайн „семеино сходство“ (Familienahnung или family-resemblance principle).

Въпросният образ бе изграден най-вече извън Русия, което, ако си припомним старата мъдрост лесно ли е човек да стане пророк, светец и прочее в родното си село, е първото предзнаменование какъв ще бъде този образ.

Добре ще е в съдбата на човека, от когото ще се гради образ, да има „нещо загадъчно, дори тайнствено“ – и според много изследвачи наистина го има: “Bakhtin was an enigmatic, even mysterious figure” (Майкъл Гардинър, 1992 г.) или, както е казано единадесет години по-рано, Бахтин е “une de figures les plus fascines et les plus énigmatiques” (Тодоров), или пък както е казано още по-рано, историята на Бахтин изобилства с “puzzles, enigmas, contradictions” (И. Р. Титуник, 1976 г.). Тази западна гледна точка върху съдбата на Бахтин (защото за руснака това съвсем не е най-загадъчната и дори най-трудната съдба на руски интелегент от времето на А. Н. Радищев насам) беше тихомълком подплатена от все още живото западно виждане върху Русия, страна „загадъчна, дори тайнствена“, от която може нищо да не се очаква и всичко да се очаква.

По-нататък добре ще е в съдбата на бъдещия образ да има и нещо мъченическо – и то веднага бе намерено, защото съдбата на Бахтин, и тялом, и духом, е била наистина трудна. В англоезичната бахтиниана се наложи като задължително място изразът: “He lived under extremely difficult circumstances.”

Що се отнася до умствените способности на образа, те са образец на сила и изключителност, но в случая с Бахтин особено много бе наблягано върху пророческата му дарба. Не преувеличавам – думи като *prophète*, *prophétique*, *prophetic* често се появяват до името Бахтин. Бахтин провидял в бъдещето и видял в него интертекстуализма, рецептивната естетика, пост-модернизма, деконструктивизма... Тук не се позовавам на отделни автори, примерно на Юлия Кръстева, едно защото са много, пък и защото предполагам, че днес повечето от тях биха си взели думите назад.

Загадъчен, мъченик, пророк – образът е вече готов да бъде канонизиран в светец. И беше. Не ви се вярва, но доживяхме и това: Бахтин бе обявен за *theorist-saint* (Ана Джеферсон, 1992 г.). Само дето не се разбра на кой ден от календара почитаме паметта му.

Светецът може да е светец и сам по себе си, „монологично”, но добре ще е неговата святост да блесне и „диалогично”, в контраст с неразумното или греховното му обкръжение, поне в контраст с някакви фарисеи. По силата на тоя механизъм контрастът на светеца Бахтин бе потърсен и намерен – в лицето на Роман Якобсон.

Сдвояването Якобсон – Бахтин може да каже много любопитни неща за литературознанието и литературоведите през XX век, стига само да се направи интелигентно и *sine ira cum studio*, както е направено у Цв. Тодоров (български вариант на статията му от 1997 г.). Упоменатата Джеферсон обаче е изпълнена „с гняв към предмета”, тоест към Якобсон, когото тя кори, че в „Диалозите” с Кр. Поморска послъгва и че в дългия му литературоведски живот липсва „вътрешна връзка между битие и творчество”. Тъкмо такава вътрешна (?) връзка имало между живота и делото на Бахтин. „Теоретикът-свитец” излиза изпод иконописната четка на Джеферсон като „преобърнат образ” (a kind of inverse image) на стария греховъдник Якобсон.

Образотворческата трагикомедия с двойката Бахтин-Якобсон извади най-вече нещо може би изненадващо: че в литературознанието на XX век живее копнежът по „хармоничната личност” (заимствам клишето от речника на комунистическата пропаганда в България през 70-те години на същия век). Оказа се, че твърде много хора не желаят да виждат „хуманитаристика без човек”, съответно литературознание без литературовед-човек. А работата може да отиде и нататък. Към клишето „хармонична личност” тогавашната пропаганда редовно добавяше „всестранно развита личност”. И тук си позволявам да свържа преклонението пред Бахтин като „личност на вътрешното единство” и многостранната обхватност с едно от тежките раздвоения на литературознанието през XX век: много от литературоведите заставаха колебливо на кръстопътя между тясната специализация и широкия филологизъм и хуманитаризъм. Раздвоението градеше и рушеше професионалната съдба (а може би и нещо повече) на знайни и незнайни литературоведи.

Всичко това изглежда твърде многозначително и няма да е чудно ако до края на настоящата статия за него още един път стане дума.

Сдвояването Бахтин – Якобсон напомня и още нещо: че да те свържат някак със светеца може да е за добро, но може и да е за лошо. Впрочем рискът в случая е нищожно малък – каквато е и вероятността да се появи светец.

Не е наложително, но няма да е излишно, ако образът на светеца се допълни с някакви негови предсмъртни слова, с неговото „Лама сабахтани” или, както е казано у Христо Ботев:

Какви съм думи издумал
пред смъртта и пред дружина.

За жалост Бахтин си отиде от света без предсмъртни слова и завети, но и тук му се намери колаят. Преди години един от най-упоритите му изследвачи се беше закахърил какво ли е мислел „умиращият Бахтин” (the dying Bakhtin) за незавършената си теория на романа (Майкъл Холквист, 1984 г.). Това трябвало да бъде за него „парещ въпрос” (a burning question), но аз все се надявам, че предсмъртните мисли на Бахтин са се въртяли около нещо по-достойно за размисъл.

За да се стигне до такъв образ на Бахтин, канонизиран до святост или поне благоговяван, вероятно е допринесъл и начинът на мислене и изказ в неговите съчинения. Някои изследвачи определят мисленето му кратко и без голямо преувеличение като „обсебено” (obsessed², Катерина Кларк и М. Холквист, 1984 г.) – обсебено от идеята за абсолютността на диалога над монолога, за превъзходството на народната култура и „долницата” над елитарната култура и „горницата”, за изключителността на романите на Достоевски и от какво ли още не. И работата не е само до обсебеността, но и до други завладяващи качества на Бахтин: „Он творец вдохновенный, я бы даже сказала, озаренный.” А въздействието му върху читателите? Ни повече, ни по-малко от „зашеметяващо”: от четенето на Бахтин „болгарские интеллектуалы были просто ошеломлены” (Юлия Кръстева, 1995 г.; ето още един радостен повод да не се смятам български интелектуал).

Обсебен, вдъхновен, озарен, зашеметяващ – случилото се с Бахтин е поучително как се става водач не само на кипящи тълпи, но и в такава божем тиха област като литературознанието, как се става “le plus grand théoricien de la littérature au XXe siècle” (Тодоров, 1981 г.), че и как се израства в гигант, в “one of the giants of twantieth century social and cultural theory” (Стенли Ароновиц, 1994). С една дума, блажени обсебените, защото е тяхно царството земно.

Мнозина, между които и най-разпалени почитатели на Бахтин, сочат колко тясна и колко стеснена е основата, върху която се издигат литературоведските му построения. И не от незнание, а от откровено нежелание да

²Любопитно е, че със същата дума *obsessed* англоезичното литературознание обича да характеризира героите на Достоевски, а един от преводите и, мисля, по-сполучливият, на заглавието „Беси” е “The Obsessed” (другият е “The Devils”). Словесната връзка между романите на Достоевски, описващите ги произведения на Бахтин и произведенията, описващи произведенията на Бахтин, вероятно действа – без особено значение доколкото е осъзнавана.

види нещо, което не подкрепя или, не дай боже, противоречи на тези построения. „Бахтин е толкова лош читател (so poor a reader) на Толстой”, въздъхват двама от почитателните му изследвачи (Гари Сол Морсон, Карил Емерсон, 1989 г.). Но мигар е по-добър читател на романите на Х. Филдинг, на Джойс, Х. Броч, Ш. Лакло? Или на лириката? И думата не е за неправилно четене (примерно *misreading*), а за предвзето, неприязнено четене, което малко включва и много изключва. Случаят е показателен за механизмите, по които се зараждат нови идеи и нови борби. Един кротък революционер изповядва: „Дойдох да настроя син против баща, дъщеря против майка, снаха против свекърва” (Евангелие по Матей, 10, 35). У Бахтин различни са само героите: Достоевски против Толстой, площадната култура против придворната и прочее и прочее от този род.

Бахтиновите възгледи за романа извадиха на показ раздвоението, да не кажа объркването, между чувства и мисли, до които може да стигне съвременното литературознание. Например: „При целия си блясък Бахтиновата теория на романа страда от дразнеща неяснота (*annoying vagueness*, Г. С. Морсън, 1978 г.)” Бахтиновата „поетика на Достоевски” бива окачествена като „срутена” (*une poétique ruinée*, Юлия Кръстева, 1970 г.), но въпреки това и всъщност тъкмо благодарение на това срутената поетика на Бахтин се оказва едно от най-въздиганите и възхвалявани построения на литературознанието през ХХ век.

Като продължаваме наблюденията си върху въпросното литературознание, крайно време е да почнем да поглеждаме и към първоизточника на образа на Бахтин, съчиненията му. В тях очевидно „има нещо” и всъщност много неща, които ги правят блестящи, покоряващи и объркващи. Тук е както дързостта на идеите, така и решителността на излагането им. А се излагат те безкомпромисно, самоубедено, а според благосклонното определение на един изследвач и „твърдоглаво” (*perversly*). И никакво колебание в собствената правота, никакво аналитично, камо ли скептично надредно самонаблюдение (или *metacommentary*, Фр. Джеймсън, 1971 г.). Чужди мнения като възможност за *други* мнения се появяват рядко и в повечето случаи с отрицателна оценка. Най-големият бард на диалогизма, както го определят мнозина, излага идеите си с монологичност, на която би завидял и Хегел. Най-страстният отрицател на властническото слово и поклонник на „социалната и словесната хетероглосия” говори властнически и „хомоглосно”. Такава реторика може силно да отблъсне, но и още по-силно да привлече.

При това положение не се учудваме, че към образа на Бахтин бяха добавени и лидерско-героични черти. Един англоезичен литературовед и писател го обяви за мъж на десетилетието: 60-те години принадлежали на структурализма, 70-те на деконструктивизма, а 80-те години на Бахтин (Дейвид Лодж, 1990 г.). А днес, в нашите десетилетия? Още на корицата на книгата си Лодж пита „Има ли живот след деконструктивизма?”, а вътре отговаря: днес не само творчеството на Достоевски живее чрез Бахтин (блазя на това творчество!), но и цялото литературознание... Топлистата на Лодж може да е била вярна за англоезичното литературознание, но не например за руското или българското, които през 80-те години вече имаха други грижи.

Преди няколко страници стана дума, че в образа на Бахтин бяха включени черти на мъченичество, а ето че сега дойде ред и на културния герой. Нищо противоречиво, а само приносно има в това съчетание. От времето на Прометей през Юлий Цезар та до наши дни добре е в образа на всеки герой да има нещо мъченическо, а на всеки мъченик – нещо героично.

Продължаваме с търсенето на чертите, както Бахтиновите, така и на общото и литературното мислене, които вероятно са допринесли да се изгради образът му. Споменахме една от чертите на Бахтиновата реторика: непрекословна самоувереност, а отгук може би и силната убедителност на изказа му. Ето сега още някои наблюдения върху това, което мнозина наричат най-общо „стил“.

„При цялата си живост и енергичност стилът на Бахтин е разкошно безрезултатен” (*luxuriously inefficient*, К. Емерсън, 1984 г.). Още едно определение на Бахтин, и то раздвоено, и то противоречиво до оксиморонност. В него човек може също така оксиморонно да се съгласи или да не се съгласи с думата „безрезултатен”. Ако, да речем, човек се опита да разбере какво значат в книгата „Проблеми на поетиката на Достоевски” думи като *поетика, автор, роман, архитектоника, художествен модел на света*, и най-сетне какво значи метонимията *Достоевски* (защото от внушителното по обем и качество творчество на руския писател са подбрани малко и малки неща) – та ако човек си зададе безнадеждната задача да разбере поне това, няма да го разбере и ще се съгласи, че е чел нещо *luxuriously inefficient*. Ако ли обаче, без да придирия, се отпусне върху словесния поток на книгата и я възприеме *in toto*, стилът ѝ може да му се стори *highly efficient* и да я хареса повече дори от Уейн Буут и неговия конфузно хвалебствен предговор към едно от английските ѝ издания (1984 г.).

Любопитно е, че тази търпимост или това харесване на смисловата хлабавост в понятията на Бахтин се прояви с цялата си откровеност тъкмо след като започна да преваля големият порив на литературознанието към „екзактни” термини. Но за това – когато стигнем до раздела „Михаил Бахтин – начин на употреба”.

Изказът у Бахтин вероятно е допринесъл да се стъпти пластът на странност и загадъчност в неговия образ. За човек, който се стреми да пише стегнато и еднозначно, трудно може да се каже това, което мнозина казват за Бахтин: „Той излезе на сцената като пришълец от друго време и пространство...” (Малкълм В. Джоунс, 1990 г.). Като чета подобни фрази, все си спомням, че в скромния багаж на очарователния мошеник Остап Бендер наред с другото е имало и афиш с надпис „Магът дойде!”, с който „великият комбинатор” е прибирал ума и париците на лековерните провинциалисти. Бахтин бе вкаран в недотам сложния механизъм на похвата „Магът дойде!” и използван за покачване на самочувствието на съвременното литературознание. И ако за тази операция и манипулация той носи някаква отговорност, трябва да я търсим в изказа му. На такава следа навежда и току-що приведеното твърдение на Малкълм Джоунс, което прекъснах с многоточие. А ето какво идва след многоточието: „...и заговори на неправилен език.” В повечето случаи квалификацията „неправилен език” не звучи особено лас-

каво – но не и в контекста на Джоунс. Затова и с нарастваща увереност можем да допуснем, че „неправилното говорене“ на Бахтин е участвало в изграждането на образа му.

Строежа на Бахтиновите съчинения Тодоров окачествява колкото сбито, толкова и точно: това е *une composition confuse*. В същия смисъл, макар и по-многословно, говорят и останалите изследвачи. Все така единодушно е и мнението, че написаното от Бахтин прелива от повторения. Не повторения на реторическата настойчивост, а връщания и многократни въртения около едни и други идеи, като в крайна сметка ги оставя смътни и незавършени (*imperfective*, Малкълм Джоунс, 1990 г.) или нецеленасочени (Малкълм Холквист, 1990 г.). Така разливането на повторенията се превръща в разливане на смисъла.

За повторенията (*les répétitions*) в изказа на Бахтин говори и Тодоров; той е последният, на когото тази черта може да убегне. Според Тодоров това са „повторения, които стигат до досадно предъвкване и водят към отвлеченост“. Точно така е казано, „досадно предъвкване“ (*gessassement*), и то от автор, известен със съдържания си език и с уважението си към Бахтин. Дали Бахтиновите повторения и преповторения не са досадили и не са отместили стиловата мяра дори на автор и изследвач като Тодоров? И както често се прави, вината за слабостите на почитания човек започва да се търси извън него. Бахтин пише така, допуска Тодоров, под влияние на немската философия, с която богато се е начел още от младини. За щастие далеч не всеки, който се е начел на немска философия, пише разлато и мъгляво... Отбелязвам недоказуемото предположение за влиянието на немската философия върху изказа на Бахтин само за да напомня вероятно вече забравеното: че настоящото изложение тръгна от дребния и дребнавия въпрос защо ли в грамадната бахтиниана името на немскоезичния автор Мартин Бубер се появява по-рядко, отколкото, според скромното ми мнение, би трябвало.

Изказът на Бахтин „води към отвлеченост“, твърди едната оценка. Изказът на Бахтин е смътен, твърди другата и очевидно по-прямата. Пише ли се за Бахтин на английски например, не закъсняват да се появят и думи като *vague*, *vagueness*. Как се оценява това свойство на изказа му? На Тодоров приписват гледището, че от това идеите на Бахтин губят, К. Кларк и М. Холквист недвусмислено твърдят, че от това те печелят, а за М. Джоунс таз разлатост, отвореност и незавършеност била най-добрият начин да се представи идеята за диалогичния роман и карнавала. Оказва се, че едно от ключовите понятия у Бахтин, „амбивалентност“, трябва да се отнесе преди всичко към собствените му съчинения – и към гледищата и оценките за тях.

Дали тая смътност, разлатост и прочее е за добро, или за лошо, зависи от оценката на целта и средствата, но в една посока тя е безспорно за добро: дава приноса си към авторитетността на Бахтиновия изказ и авторитета, рационален и ирационален, на образа, който му бе създаден.

Опитът показва, че авторитарното слово може с еднакъв успех и неуспех да се гради било върху заклинателна метафорична смътност, било върху противоположното, върху краткост, стегнатост и простота, която сама себе

си първа определя като простота. Двата типа, видимо противоположни, взаимно се проникват и често се употребяват съчетани, но не ще и дума, че през XX век се очертаха идеологии, религии, агитатори и диктатори, които клоняха преобладаващо към единия или другия тип.

Литературоведските съчинения и съчиненията за изкуствата също може да се подведат под тези два типа. Двойката Платон-Аристотел е двойка не само за философията, за Рафаело или за Карл Юнг, тя е двойка и за това как се говори за поезията в диалозите на Платон и как – в „Поетиката” и „Реториката” на Аристотел. Двата типа литературоведски изказ имат и своите таланти, и своите поклонници, но все ми се струва, че за да стане един литературовед герой, и още повече образ, препоръчително е да пише поблизо до изказа на Бахтин, отколкото, да кажем, на Роман Ингарден. На обсебения, на мъченика, светеца, пророка, дошъл от някакъв непознат свят, по приляга да говори неясно, непълно и незавършено, с тайнствени и недоумълвени истини, които аха-аха ще доизмълви. Повече му приляга да кове нови думи и да осмисля със свой смисъл вече съществуващи, а тежко на самонадеяния, който се заеме да търси какво по-точно значат в контекста си, и още по-горко на смелчагата, който се опита да им търси съответи в превод на друг език. (Само аз попаднах на три различни английски превода на думата „внезаходимост”.)

Що се отнася до превеждането на Бахтин, ето какво споделя една от неговите въодушевени популяризаторки на Запад и добросъвестни преводачки на френски език: „Я пыталась перевести на французский язык, с трудом поддаётся научной рационализации”, а в хода на работата ѝ ставало все по-ясно „как далёк ход его мыслей от картезианства”, тоест от изказ, който се стреми към стегнатост и яснота. За обясняването на „мъглявината Бахтин” тук също бива привлечена немската философия, но вече от друга гледна точка. Изказът на Бахтин (вече превеждам на български) „пренася хегелианското философско вдъхновение с неговата обсебеност („одръжливост”) върху плоскостта на реторическото, жанровото”. Какво остава след този пренос, може да се запита човек. Ето и отговора: най-важното (самое главное) у Бахтин не е реториката му, а идеите му и на първо място „откритие диалогизма” (Юлия Кръстева, 1995 г.).

Да се приписва на Бахтин „откритие диалогизма” е недомислие, както и да се приписва откриването на каквото и да било комуто и да било. Идеите му може да се поставят над реториката му, но остава нелошото подозрение, че на тази реторика образът на Бахтин дължи не по-малко, отколкото на идеите. За да бъде обявен за пророк например, очевидно са допринесли не само идеите му, както свидетелства и твърдението, че в изказа на Бахтин има „пророческа смътност” (a prophetic vagueness, Жоан Де Жан, 1979-1981 г.). Пророк... На съвременното литературознание вече бе приписана ролята на Пенелопа³ (Джозеф Хилис Милър), а ето го сега и в ролята на Касандра.

И така, участта на Бахтин като гражданин на Съветския съюз, като руски литературовед и своеобразен литературовед се е срещала с очаквания и

³ Не защото предано очаква някого (литературознание и преданост!), а защото денем тъче, а нощем разтъкава.

нагласи на литературознанието и с универсални образотворчески потребности и се е получило изключително рядкото за XX век построение – литературен образ. Ето и още няколко довода в подкрепа на хипотезата, че наистина се е стигнало до образ.

Има ли образ, той неизбежно ще бъде разпъван между полярно противоположни оценки – от коленопреклонна възхита до презрителна насмешка. Един редови литературовед бива приеман, оспорван, отхвърлян, допълван, правен за смях, но разстоянието между противоположните оценки е усреднено и обзримо в сравнение с това, което се говори за литературоведообраз. За Бахтин можеше да се говори с тона на някаква съвременна житийна литература, а възможно беше и да се каже, че е шашармаджия (trickster, М. Холквист, 1986 г.). Имат своя съдба и образите...

Разногласието в оценката на литературоведските съчинения и идеи е винаги по-силно от единодушието, но разночетенията и разногласията около Бахтин са наистина смайващи. Ето малък пример. В западното четене на Бахтин преобладава гледището, че идеите му са дълбоко и мощно подривни (subversive) спрямо редица социални и литературни институции. В руското четене, доколкото смея да съдя, твърде силно се чува противоположният глас: в съчиненията на Бахтин има безспорен конформизъм, а книгата му за Рабле е „химн на победата на колектива” и „реквием на индивидуалното тяло”, което много добре е прилягало на вихрещата се през 30-те години съветска идеология (М. К. Риклин, 1990). Тези разночетения тръгват не само и не толкова от различията между Русия и Запада – тръгват от природата на Бахтиновите произведения.

Много широко се разтвори и мярата за мястото на Бахтиновото творчество в настоящето и бъдещето. Че Бахтин пророчески е провидял в литературоведското, филологическото и изобщо хуманитаристичното бъдеще, че е, цитирам, изпреварил времето си, се говореше много и десетилетия наред – някои от примерите за това бяха приведени дори в тоя сбит и повърхностен обзор. Провидството е силна и полезна съставка на образа. Но тъкмо защото е образ, за него безцеремонно може да се тръсне и противоположното: мястото на Бахтин е в музейния нафталин, за света той е „минало свършено” (Елена Дрижакова, 1985). Разпятие на ценностите модел 1985 година.

Въздигането на Бахтин го превърна в образ, а че се е превърнал в образ, доказва обратното от пръв поглед действие – бунтът срещу Бахтин. Литературознанието на XX век много прилича на езическо капище във вековете на ранното християнство – паметници и храмове, издигани ако не кой знае с каква вяра, то поне с внимание и почит, биват сривани посредством присмех и озлобление, а материалът от тях използван за издигане на нови паметници и храмове, които до десет-двадесет години ги очаква същата участ. И колкото по-внушителен и колкото по-тачен е паметникът, с толкова по-оглушителен грохот го срутват – както това показва и „случаят Бахтин”.

Бунтът срещу Бахтин и неговите „идолопоклонници” започна не много след откриването му, още в разгара на великото бахтинопреклонение. Много скоро след иконописците дойдоха и иконоборците. И всички те, разните

скептици и еретици бяха насмешливо предупредени: Внимавайте, станало е опасно да се съмнявате в Бахтин! (Майкъл Андре Бърнстайн, 1989 г.). Предупреждение, което можеше повече да възпламени, отколкото да охлади бунтарите.

Съдбата на Бахтиновия образ, особено на Запад, повтори извивките „възход, разцвет и падение“, познати от историята на всяка религия, империя, идеология. Ето какво се е случило в една страна, в която Бахтин бе посрещнат особено въодушевено: „Възприемането на Бахтин в Съединените щати започна с безкритично героизиращо преклонение, продължи с механично прилагане и завърши с дълбоко мисловно объркване“ (Г. С. Морсън и К. Емерсън, 1989 г.) След опияняването дойде и махмурлукът, а с него и най-първичният в такива случаи рефлекс: дирене на виновниците за „пиянството на едно литературознание“. В този лов на първоапостолите особено много си изпати предговорът на Уейн Буут, станал пословичен с коленопреклонението си пред Бахтин.

Започна рязък кръгом. Бахтиновите идеи, обявявани за безценно евристични, подривни, освобождаващи, бяха набедени, че гнетят нормалното (кое ли пък е то?) литературоведско мислене и че „проповедите му“ (his exhortations) за диалогичността спъват диалога между съвременните литературоведи... „Срутената поетика“, но вече в другия смисъл на думата, „Срутениите кумири“, както гласеше едно стихотворение на Полянов, самото то оказало се срутен кумир през последните десетилетия.

Като е дума за кумири, ето още един малък парадокс в съдбата на Бахтиновия образ. В началото на 50-те години политически демагози изковаха понятието „култ към личността“, та да обяснят и оправдаят някак една от страшните сатрапии на века. На тая сатрапия образът на Бахтин дължи важни свои черти – от мъченичество и загадъчност до святост, – но от словосъчетанието „култ към личността“ върху него се изсипа и малка доза отрицателна енергия. И ето как.

Така култосаната личност се отличава покрай всичко друго със свръчовешки обхват на познания и способности: от военното дело през музиката на Шостакович та до хидромелиорацията в Узбекистан. Такова култосване беше добре дошло за шегобийците и за автори на песни от рода на следната:.

Товарищ Сталин, вы большой учёный,
в языкознании даже корифей...

В положение на большой учёный и даже корифей бе поставен и многострадалният Бахтин. С течение на времето негови изследвачи и почитатели забелязват повече с тревога, отколкото със задоволство, че негови идеи с лека ръка се прилагат и в полета, в които той не е казал почти нищо, например лириката, или направо нищо, например театъра. В хода на тези открития се чува думи от рода на следните: „От няколко години насам „модата Бахтин“ стигна дотам, че се превърна в култ към личността му“ (М.-Пиерет Малчюзинска, 1991 г.; авторката работи както в Канада, така и в Полша и вероятно добре знае източноевропейския „ореол“ около словосъчетанието „култ към личността“). Срещу the cult of Bakhtin възстана и човекът, който десет години преди това бе възстанал срещу западното понятие

и разбиране за ориентализма (Едуард Саид в известното интервю с Реймънд Уилямс, 1989 г.). Преходът от възторжена „Осанна!“ към „Разпни го!“ се разигра и тук – разбира се, не от неделя до петък, както става с Назаретянина, а за десетилетия.

„Случаят Бахтин“ е показателен и изпитателен не само за образотворчеството и образоруженето в човешкото мислене, не само за литературознанието изобщо, но и за отделни национални литературоведски полета. Сега ще хвърля бърз поглед върху англосаксонското (Великобритания и Съединените щати) и българското литературознание.

Че английското литературознание работи повече с чужди идеи, е спокойно приемана там истина (Антъни Йистхоуп, 1988 г.), но че тези идеи са криво разбрани и изкуствено насадени върху чужда за тях почва, е вече болезнено приемана там истина или полуистина. Между редовете, върху редовете, а на една книга още в мотото може да се прочете: всичко, което се говори за литература в Англия, вече е било казано някъде другаде, и казано по-ясно и по-смислено. Приливът, колебанията и отливът около Бахтин във Великобритания още един път разчовърка тази отворена рана и даде повод за нови горчиви самонаблюдения. Основателни ли са те, истини ли са, не зная, но безспорно са симптом за нещо. А литературното мислене, предполагам, се гради повече върху симптоматични, отколкото върху верифицируеми твърдения.

Същото, само гдето в по-рязка и болезнена степен, се разигра в литературоведския живот на Северна Америка през втората половина на ХХ век. Там кривата от „преклонение“ към „объркване“ пред Бахтин се очерта може би с непозната другаде яснота. За утеха на Бахтин обаче (не че той има нужда от нея!) може да напомним, че тамошната му съдба не е специфично негова. Той бе въведен и обработен в машината на американската хуманитаристика, която действаше и преди него, ще действа и след него, и в която той се оказа рамо до рамо с Хайдегер и Дерида.

Жак Дерида сепна американското литературознание от феноменологическата му дрямка – това обяви преди две десетилетия един литературовед, за когото се казва, че е институционализирил американската литературна теория (Франк Лентрикия, 1980 г.). Сепнал от дрямката... Такова раболепие на едно литературознание спрямо чуждестранен литературовед не помня да е показвало дори българското официозно литературознание, когато се учеше от съветското и неговия челен опит. Но както показва и американското, и българското литературознание, дойде ли му времето, раболепието лесно минава в озлобление и отрицание, все така сляпо като предишното въодушевление.

Хайдегер, Бахтин, Дерида, в някаква степен Пол де Ман, пък и всичко, което прекосяваше Атлантика от изток на запад, се възприемаше в Щатите с двойствено чувство: че е добро, модерно, престижно, сепващо задрямалата Америка и – че идва отдалеч, от чужд контекст и прибързано и безкритично се посажда върху почва, върху която не може да пусне здрави корени. Това раздвоение накара някои изследвачи да подозират, че американските литературоведи страдат от чувство за провинциализъм (Джералд

Граф, 1987 г.). За тяхно утешение можем да добавим, че такова чувство тлее и в душата на българските им колеги, само гдето трудно си го признават.

Европейските пришълци, дошли тялом или духом, биват посрещани от един пласт на американското мислене като носители на някакви мъгляви теоретизми, напълно чужди на здравия американски разум. Този пласт е колкото силен, толкова и устойчив, независимо дали от време на време се нарича монроизъм или рейгънизъм. В неговия дух се раждат хапливи подмятания, че американското ляво литературознание е силно обвързано с европейското и е готово да се кланя на колосите Хайдегер, Бахтин, Дерида, пък те се оказват колоси върху глинени крака (Даниел Т. О'Хара, 1992 г.).

Неприязнатостта към теоретизирането за литературата не е американски патент. Има я навсякъде, включително и в България. Само гдето доводите тук не се позовават на здравия български разум, защото за неговото съществуване вече от много време никой не се осмелява да говори. Смешното в българския случай е, че в нашата страна, в която младото литературно мислене по едни подбуди, а старото по други, е дълбоко враждебно на литературоведския теоретизъм, има университетски катедри и институти по теория на литературата, нещо рядко срещано и трудно разбираемо по света.

Но да се върнем в Щатите. Там обичат да сравняват внесените от Европа идеи с внесените от Европа вина. Познавачи казват, че докато прекосят океана, и най-устойчивите европейски вина малко нещо се повреждали, а докато стигнат до Йейл или до Станфорд и най-представителните европейски идеи малко нещо се изопачавали и обезсмисляли. Това е може би не само *ben trovato*, но и *vero*. В движението си между людето всяка идея се променя и от някакво гледище и в някаква степен се обезсмисля. И всеки е в правото си да избира между идеите и да ги осмисля и прилага според собствените си възможности и потребности. Това е единствената възможност на Другия да се сближи с Другия, доколкото изобщо желае да го потърси. И който, подобно на американската хуманитаристика, приема доброволно положението, че е нисшестоящ спрямо някакъв висшестоящ и че всичко, заето от висшестоящия, стои върху дрехите му като чужда кръпка, нека то бъде негова грижа. И не грижа, но и вина на Бахтин. Що се отнася до вината в точния смисъл на думата, ако на път за Америка се повреждат, за това наистина си струва да съжаляваме.

И така, в едни краища на света, в случая отвъд Ламанша и отвъд Атлантика, идеята-пришълец може да се посрещне и с възторг, и с подозрение, че е „недобре разбрана“, например: „Европа разпалва въодушевление в британските и американските университети с идеи, изведени от невинаги добре разбрани философски традиции“ (Стефан Колини, 1992 г.). В други краища до такива страхове не се стига, но и там идването на Бахтин извади на показ любопитни черти на „местната специфика“. Имам наум българското литературознание.

Казват, че имало хора на едната книга в живота им. Ако приемем условността на тази хиперболизирана литота, може да приемем, че има и литературознания на едната книга. Такова беше българското в дълги отрязъци от втората половина на XX век. За него в началото бе словото на

голямата книга на марксисткото, всъщност на съветското литературознание с цялата му анонимност или с конкретната безличност на авторите на разните „уводи в литературознанието”. Западният литературоведски марксизъм беше твърде подозрителен, трудно достъпен и още по-трудно разбираем за официозните български литературоведи от 50-те и 60-те години.

Нещата започнаха да се променят някъде в началото на 60-те години. Едната голяма книга на съветското литературознание остана като задължителен и благовиден фон, но пред него излезе една неголяма по обем книга пак съветска, на която бе писано да стане Едната книга на българското литературознание през следващите десетина години – „Ускореното развитие на литературата” от Георги Гачев. Преобладаващата част от тогавашните български литературоведи я посрещнаха като откровение и като панацея за своите дотогавашни и нововъведените от нея въпроси – за природата и скоростта на литературния процес, за смяната на художествените методи, за прехода от нехудожествена към художествена литература – впрочем да не се опитвам да изброявам, защото в авторитета на тази книга бяха потърсени и отговори, каквито в нея нямаше нито като въпроси, нито като отговори. И нещо характерно за българското литературознание и до ден днешен: позоваването на Гачев стана въпрос не само на престиж, но и на неизбежност.

Колко трая гачоманията в България е трудно да се премери до година, но и с просто ухо се чуваше как оредяват позоваванията на Гачев и как всичко върви към естествения си, особено за България, завършек⁴. Мина и замина. Българското литературознание ускорено се отдаде на книгата „Ускореното развитие на литературата” и постепенно я изостави. И това да е било придружено с някакъв критичен самоанализ, с някаква оценка от рода на „така не бива”? Къде ти. Обадиха се само няколко самотни гласа, и то като възражения към Гачев, а не към табихетите на българското литературознание.

Случилото се с Гачев се оказа дребно встъпление към това, което българското литературознание трябваше да изпълни спрямо следващата си Голяма и Една книга – Бахтин. Българският превод на „Достоевски” видя свят в 1976 г., тоест тринадесет години след появата на второто издание в Съветския съюз, българският превод на „Рабле” излезе в 1978 г., което ще рече, че на българските книгоиздатели са били нужни отново тринадесет години да се опомнят, ослушват и потриват. Добре че тогавашната българска интелигенция имаше достъп до руски книги и не виждаше нищо лошо в това, че умее да чете руски.

Пристигнал със или без закъснение в България, Бахтин бе посрещнат със съдържани поздравии от рода на: „Книгите му за Достоевски и Рабле се възприеха като малък коперниковски преврат в литературната история и методология.” (Иван Цветков, 1976 г.). Много добре казано, защото след като Коперник постави слънцето в центъра на вселената, българското литературознание постави Бахтин в своя център, като слънце, което трябваше да огрее всичко.

⁴Впрочем за това спомогнал сам Гачев, който се отдаде на изследване (или съчиняване) на „образа на света” у тоя или она народ, тоест и той престана да се занимава с литературознание.

На Запад изнедоволстваха, че идеи, по-точно името на Бахтин са били прилагани като разковниче и в области, с които нямат нищо общо. Да бяха дошли в България да видят какво значи бахтинопоклонничество и бахтино-използване! За каквото и да пишеха българските литературоведи – за „История славянобългарска“ (1762 г.) или за книги на Радичков, издадени двеста години по-късно, за народните хоровадни песни или за цикъла разкази като жанр – за каквото и да пишеха, името Бахтин не закъсняваше да се появи – и се появяваше като опора, престиж, пък и като знак, че авторът е в „крак с времето си“. У нас Бахтин бе превърнат не в разковниче, а направо в пенкилер. И колкото в пенкилер, толкова и в недосегаема святост. Хората, които изказваха някакво несъгласие, се брояха на пръсти и се сочеха с пръст.

Мина време и, разбира се, въодушевлението започна да гасне. И тук се прояви голямото ни предимство пред англосаксонците: в България Бахтин заглъхна без покаяния и без вопли от рода на „Къде гледахме, как можахме, къде ни беше умът?“ Устойчиво мислене, няма що. Сега българското литературознание е като осиротяло – няма си Едната книга. И дано никога вече я няма.

След тази кратка обиколка из англосаксонския и българския свят нека се върнем на факторите, които участваха в изграждането на образа на Бахтин, и добавим към тях още един-два.

Стана дума, че един от горещите застъпници на диалогизма малко диалогизира с чужди възгледи и никак със своите. Стана дума и за очевидните резултати от това частично или пълно мълчание. Бахтиновият отказ от диалогизъм обаче се разпростря и върху още едно поле – поле, което Ж. Женет би нарекъл в някакъв смисъл паратекстово.

Бахтин доживя началото на славата си на възраст, на която средностатистическият руснак вече се е преселил в един по-добър свят. След това го очакваха още десет-дванадесет години живот, които прекарал, казват, в завидно умствено здраве. През тези години Бахтин вече ставаше един от най-превежданите и най-тълкуваните литературоведи по света. Една от неприятните страни на такъв вид слава е, че от прославения автор се очаква да следи поне част от това, което се пише и говори за него и да обяснява, допълва, възразява. Когато руски литературоведи прекрочваха „тясната“ граница на своето литературознание, мнозина от тях бяха чувствителни към съдбата на идеите си в чужбина. Помни се например, че Вл. Пропп изплака горчивината си от това как французите са превели и как Леви Строс тълкува неговата „Морфология на приказката“.

Как постъпи многопревежданият и многотълкуваният Бахтин? Как отговори на това, което руснаците, наблюдавайки какво става на Запад, малко цинично, но напълно в духа на времето нарекоха „индустрия Бахтина“? Не зная да е написал и ред като отклик на книжната лавина, която вече се стоварваше върху главата му. Това мълчание ми се стори напълно неправдоподобно и тъй като за творчеството на Бахтин зная съвсем малко, обърнах се към отличния му познавач Атанас Бучков с въпроса: писал ли е Бахтин нещо по повод на написаното за него. Не е, отвърна господин Бучков. Спогледахме се удивено, след което той предложи напълно хипотетично две

обяснения за мълчанието, които с негово разрешение споделям с читателя. Едното: в душата на съветския гражданин, бившия лагерник, политически дамгосания човек, който до старини е търсел укритие в най-затътените процепи на съветското полувисше образование, се е загнездил страх от публичност. Другото: след неколко десетилетна изолация в Саранския пед-вуз възрастният Бахтин не се е решавал да се впуска в разговори и полемики с новите литературоведи, защото не е бил уверен, че може да влезе в мисленето и езика им. Добри, разумни предположения за лоши и неразумни неща, случили се в трудния живот на Бахтин. Оказа се, че причината за недиалогичното мълчание на Бахтин е поредната тайна, която е отнесъл в гроба си.

Но ако за причините е рисковано или направо безнадеждно да се пита, за резултатите може да се отговори без много рискове и колебания. Никой не знае защо Бахтин е мълчал, но всеки вижда, че мълчанието допълни образа му – такива като него проговарят веднъж. Dixi – и толкова. Който снизходи да се обяснява и да влиза в разпавии с критиците си, него и господ не може да го възведе в герой. За хората, които имаха нужда от герой, поредното мълчание на Бахтин бе добре дошло.

Сега най-сетне да минем към един друг вид мълчание, от което и тръгна настоящето изложение: преобладаващата част от бахтинопоклонниците мълчат или ако говорят, говорят рядко и повече с неохота за връзката Мартин Бубер – Михаил Бахтин. Намирам го за малко странно и за много показателно – показателно за механизмите на образотворчеството.

Най-простият, съблазнителен и отблъскващ с простотата си отговор е: трудно е да се съвместят двама герои-светци-мъченици в един и същи ден на календара. Елементарно, Уотсън. Че литературоведите предпочетоха да отдадат „диалогичния принцип“ първенствено и дори единствено на Бахтин, че извършиха тази неточност, пък и неправда, е нещо, което отива по-дълбоко в потайностите на литературоведското мислене на ХХ век.

Миналото ни интересува най-вече с това, което се е случило, и почти никак с това, което не се е случило, а е имало вероятност да се случи. Такава нагласа причисляваме към своето здравомислие и дори мъдрост. Тъй да е. При друга нагласа обаче в неслучилото се, а вероятно да се случи може да разчетем неща не по-малко любопитни и показателни. Към неслучилото се – и дано поради неосведоменост греша – се отнася и образотворческото сдвояване между Мартин Бубер и Михаил Бахтин.

В дългия и нелек живот на двамата МБ има ред тъжни прилики. Да си евреин, и то евреин интелектуалец и религиозен мислител в Австрия и Германия през първата половина на ХХ век е било така мъчително и опасно, както и да си руски интелектуалец и нравствено мислещ човек под фуражката на Сталин. Двамата преживяват чудовищния натиск и устояват. Тази житейска прилика би могла да послужи като добра отправна точка за сдвояването на Бубер и Бахтин в нов образ – но не би.

Житейските прилики, общата реторическа нагласа, сходства в поведението им са привлекателна сюжетна основа за сдвояването, но след нея идва ред и за нещо по-сериозно: приблизителната концептуална близост в

разбирането за диалога, извънположеността, Аза и Другия, Ich und Du⁵. У Бубер диалогът е още по-абсолютен, още по-идеалистически фантазмагоричен, отколкото у Бахтин. За Бубер и за неговото по същество антиаристотеловско определение тъкмо в диалога, а не в „подражанието на действие чрез действие” са корените на драмата като жанр. Със съпоставителното четене на двамата автори допирните точки стават все по-широки, а мълчанието за тях все по-странно.

По стара традиция изследвачите на Бахтин се запитаха има ли той духовни предходници – какво да се прави, предходници са имали и родоначалниците на най-могъщите религии и идеологии. За Бахтин обаче може да се направи изключение и в духа на изградения му образ да се твърди, че е дошъл незнайно откъде или направо ex nihilo. Вече приведох едно такова твърдение, а за невярващите на очите си ето още едно: „Бахтин остається бездомным и неприкаянным. Неизвестно, откуда он произошел” (И. Н. Фридман, 1994 г.). Изречено е с гласа на църковнославянската епифания и в съзвучие с най-патетичните тонове на бахтинианата. Това, естествено, е само едната страна на гледищата за Бахтин. На другата страна упорито поддържаха, че и при цялата си изключителност той все пак е „произшъл” отнейде. И тук Бубер-Бахтин бяха завършени в твърде недостолепна разпрания – като потърпевши и безпомощни наблюдатели от тоя или она свят.

Знае се, че в столетието между Ницше и Ричард Рорти европейското мислене хвърли доста сили върху изключително важния въпрос що е философия и има ли изобщо такова същество под слънцето. То не беше Хайдегер, то не беше Карнап... В разпранията покрай другото се избистри и едно старонново солмоновско решение: философията може да се раздели на системна и... тъй като е някак неудобно другата част да се нарича несистемна, нейните представители бяха обявени за мислители (изглежда, че времето на мъдреците отдавна е минало). От това деление се възползваха мнозина, между които и сам Бахтин: според него съществуват философи, „не имеющие строго научного характера”, между които Шелинг, Макс Шелер и... „особенно Мартин Бубер”. Това деление бе приложено и към Бахтин и тук пламна великата разпра: дали той е, както казват руснаците, „философ-систематик”, или е нещо друго.

На едната страна застана гледището, че при цялата си изключителност, при всичките си дълбоки прозрения и широки обобщения написаното от Бахтин „системна философия” не е. Мислител, penseur, thinker – да, но философ – май не. И доколкото смее да съдя, това е преобладаващото мнение в световната бахтиниана.

Преобладаващо, но не единствено. Нему се противопостави малцинственото мнение, че в идеите на Бахтин има философска системност на немското неокантианство, по-конкретно върху марбургската школа и още по-

⁵ На твърдението „Основните си идеи Бахтин е формулирал още преди появата на книгата „Ich und Du” бързам да отвърна: напълно ми е безразлично кой преди кого е формулирал основните си идеи. Точно толкова ми е безразлична и тъй наречената интелектуална собственост. Не ми е безразлично обаче мълчанието или полумълчанието около едно очевидно и дълбоко смислово сродство.

конкретно Херман Коен (1842-1918), създателя на ефектния афоризъм “Die Welt ist nicht gegeben aber aufgegeben”⁶.

Ако трябва да се докаже, че Бахтин е не само мислител, но и философ, за Бубер няма място до него. Според всеобщото гледище, поддържано, видяхме, и от Бахтин, Бубер не е „научен философ”, и обвързването му с руския автор би било крайно неудобно за всички, които се силят да представят възгледите на Бахтин като системно философстване.

Това, ще кажете, е само предположение и дори некрасиво подозрение. Но не е, защото призивът „И ако обичате, без Бубер!” може да се прочете черно на бяло. Написа го един от енергичните поддръжници на гледището, че Бахтин е философ, и то системен философ, и все така енергичен издирвач на доказателства, че „Марбургската школа е същинският извор на Бахтин като философ” (Брайан Пул, 1997 г.). Според него обвързването между Бубер и Бахтин е „некритично и несиметрично”, а резултатът е „недоразумения, породени от прекомерно оперативните и твърде некомпетентните съпоставки между М. Бахтин и М. Бубер”.

Ясно. Само гдето опитите за обвързване между Бубер и Бахтин нито са много, нито пък е справедливо да бъдат обявявани за некомпетентни. В допълнение на това сдвояването на забележителни фигури е образотворчество, чиято компетентност и чиито резултати доста се различават от компетентността и резултатите на историята на философията. Тук се срещат и разминават с взаимно неразбиране два подхода към живота на идеите.

Маневрата с разлъчването на Бубер и Бахтин не изписва вежди. Тя уведоми незнаещите и напомни на забравилите, че такава връзка е възможна, но едва ли убеди някого, че Бахтин дължи нещо кой знае колко на Коен и още по-малко, че е „философ-систематик”.

Търсенето на връзка между идеи на Коен и Бахтин или които и да са били те си струва труда само ако успоредното им четене може да породи нови значения. В това, което прочетох обаче, не видях нови значения, не видях и усилия да бъдат търсени. Видях старата привичка да се прави „история на идеите със имена” (срв. с Х. Вьолфлин) и, разбираемо, че най-упорито се взират в задочните връзки на Бахтин с Марбургския университет преподаватели в същия този университет.

Името „Герман Коен”, ако това изобщо заслужава да се отбележи, се появява върху страниците на Бахтин, но по своеобразно бахтински начин: не обособено, не свързано с някаква специфично негова идея, à la corone,

⁶ Застъпниците на „марбургската следа” разказват как младият Бахтин се е запознал със съчиненията на Х. Коен – разказ много характерен за съдбата на източноевропейската интелигенция и съответно малко тъжен. В 1918 г. след дълго студентстване в Германия в Русия се завръща Матвей Исаевич Каган с купчина конспективни бележки и записки от лекции. Сблизил се с Бахтин, споделил с него бележките и знанията си и така се превърнал и той в „живо звено” между две големи личности. Тази история, вярна или не, повтаря малко-много случилото се със знаменития на времето си Висарион Белински. Белински се запознал(?) с някои от философските и естетическите идеи на Хегел по преразкази на свои приятели – хегелианци – знае се дори кои точно. И дали защото го е научил „понаслышке”, или не, но така нареченият хегелиански период в биографията на Белински кара да се чувстват неудобно и най-ревностните почитатели на „неистовия Висарион”.

казано на български „в купа“, като съставка в дълга верига изброявани имена, някъде между Липс, Т. Фишер, Гюйо, Лотце, К. Грос, К. Ланге, В. Вунд, Бергсон. Изброяването е един от достолепните похвати за омаловажаване на включените в него имена. По-омаловажаващо от него е само едно: човек да остане в анонимното сборище на „и други“.

„Пренасочването“ на Бахтин към Марбург подтисна връзката Бубер-Бахтин на основата на диалогизма – която впрочем редовно е оставяна в сянка. За осведомените изследвачи Бахтин, разбира се, не е единственият носител на „диалогичния принцип“. Стане ли дума за тоя принцип, изследвачите редовно поставят до името на Бахтин и други имена – и ето кои е подбрал един от видните бахтиновеци: Густав Тард (1901 или 1923 г.?), Лев Якубински (1923 г.) и Ян Мукаржовски (1940 г.) у М. Холквист (1990 г.). От Бубер няма и помен... На всяко изброяване може, и не особено справедливо, да се натякне, че е непълно, но да изброяваш автори, писали през ХХ век за диалога, и да не упоменеш Бубер е наистина странно. И вече не странно, а малко смешно е, че тримата изброени, и особено Тард говорят за диалога в смисъл твърде различен от смисъла на Бубер и Бахтин. Кое действа по-силно в научния живот – незнанието или нежеланието?

И тук вече идва ред на празния, но не за всички, въпрос: дали и доколко Бахтин е познавал идеите на Бубер? С това идва ред и на поредната трагикомедия в бахтинианата, на поредното трогателно единомислие. Ето едното гледище: още като гимназист Бахтин с увлечение е четял произведения на Бубер. И не просто четял. Бахтин „отлично знал и ценил Бубера“ (С. С. Аверинцева, С. Г. Бочарова, 1979 г.). Другото: Бахтин изобщо не е познавал Бубер (Нина Перлина, 1984 г.). Но ако е вярно второто, как да си обясним „поразителната прилика“ (the astonishing similarity) в разбиранията на двамата за диалога, пита се същата Нина Перлина, а на нас оставя да се чудим докога контактологичната компаративистика („какво чел, какво не чел“) ще поглъща толкова нерви и време.

И още нещо. Три рускини, тоест стоящи най-близко до животописанието на Бахтин, негови младши съвременнички, броещи години след кончината му твърдят две взаимно изключващи се неща. Боже мой, къде сме и кога сме? За автор отпреди десет века ли става дума или отпреди десет години? И колко струват хвалбите, че в двадесети век сме живяли сред максимална документационна прозрачност? Каквото и да е, въпросът „Бахтин читател на Бубер?“ на свой ред се присъедини към тайните, които Бахтин отнесе в гроба – и съответно към полезните щрихи в изграждането на образа му.

А сега да обобщим случая. Несвързването на Бубер и Бахтин, все едно дали от незнание или нежелание, спомогна да се укрепи образът на Бахтин като силен и странен самотник, дошъл незнайно откъде и отиващ загадъчно накъде. Спомогна ли обаче да се укрепи прословутият „диалог на идеите“?

За това положение принос има и написаното от Бахтин. В него името Бубер може да се намери, но човек трябва да го търси с фенер, а като го намери, ще види, че то е упоменато не по повод на възможно най-типичната връзка между двамата. В оправдание на Бахтин, без да има нужда от него, може да се каже нещо биографично, нещо полицейски биографично. Носи

се мълва, че съветската политическа полиция е хвърлила око на Бахтин тъкмо защото е ширел сред съмишленици и доносници идеи на Бубер. И ако приемем, че следователят, който е разпитвал Бахтин (а е запомнен като изненадващо интелигентен за професията си човек) е отворил дума за Бубер, не е чудно, че Бахтин ще бяга от това име докато въпросната полиция е на власт, тоест до края на живота си. Но дори и да не се е случило това, Бахтин е имал достатъчно основания да премълчава какво знае за Бубер и за подобните му. И това мълчание е показателно за поведението на съветската хуманитаристика, а още повече за Бахтин.

Когато в 1992 г. Юрий Лотман навърши седемдесет, една от българските статии, които с отрада отбелязаха годишнината, запита още в заглавието си „Как стана това?“, тоест как Лотман подобно на ловък морски лощман успя да преведе недолюбвания в страната си структурализъм между подводните и надводните камъни на официозното съветско литературознание. Изброени бяха седем негови „изкуства“ на провирането, едно от които, формулирано *ex nihilo*, да се премълчават когато и където може, пък и не може, мисловните връзки на съветския литературовед с разните западни идеологически и формалистически школи. Това премълчаване поставяше съветските автори в неудобно положение – че заимстват тихомълком, или остро речено, плагиатстват. То подхранваше и старите подозрения, че руската мисъл изобщо и руското литературознание⁷ в частност са склонни да се затворят в себе си и в прословутата своя „национална самобытность“.

Такива задръжки без съмнение са спирали ръката на Бахтин, когато е стигал до имена като Бубер, но общата му нагласа към позоваванията повежда нещата в друга посока. Когато пише в жанра на академическата дисертация и на историческа тема (например „Рабле“), Бахтин се позовава на доста много автори – макар че някой позитивистично мислещ човек би натякнал, че не са чак толкова много. Пише ли обаче в друг жанр, неисторично и „недисертационно“, Бахтин му пуска края, тоест позоваванията на други имена, заглавия, идеи тръгват към нулата. Похват, от който би могъл да се поучи всеки, комуто се иска да бъде нещо повече от редови литературовед.

А въпросът е не само до количеството на позоваванията, но и до качествено отношение към тях. В дисертацията за Рабле например позоваванията на Херман Райх „Мимът“ (1903 г.) са, ако не греша, цели шест – рядка за Бахтин щедрост. Но като чета оценките на Бахтин за тази изключителна книга и като чета самата нея (пък тя пусто и въздебела), все ми се струва, че той ѝ дължи повече, отколкото показва и че несправедливо я е подценил – излишно е да казвам за сметка на кого.

Съчиненията, на които Бахтин се позовава, тихомълком са разделени в три основни групи. В една са произведенията, за които благосклонно е отбелязано, че съдържат полезни сведения и „някои правилни мисли“. В дру-

⁷Както се вижда, продължавам да приказвам за руско, българско, американско и прочее литературознание. Такива понятия са смътни открай време, а през втората половина на XX век се размътиха още повече. Въпреки всичко, въпреки всякакви приказки за интернационализация и глобализация предлагам да не бързаме да се отказваме от тях.

гата са осъдените души, които още в началото са хванали грешния път, който няма да ги изведе до никъде, тоест няма да ги доведе до идеите на Бахтин. Третите са по-праведни и може да останат в чистилището. Тръгнали са по правилен път и някои от тях аха-аха да стигнат до правилния завършек, но все още не им е достигнало. Съдено било тоя завършек да увенчае Той. *Bahtin coronat opus.*

При това положение „какъв ти тук Бубер“?

При това положение диалогът на Бахтиновите съчинения с другите се оказва диалог заекващ, запънат от егоцентричност, самоубеденост и – защо да не си го кажем в очите – от фанатизъм.

Така бе сглобен и разглобен образът на Бахтин. Срепнаха се дадености от съдбата и съчиненията на руския хуманист с нуждите и очакванията на европейското и отвъдокеанското литературознание през XX век. В тая среща по-маловажното, Бахтин, може да каже нещо за също тъй не особено важното – духовния живот, идеолозите и литературознанието през XX век.

Градейки образ на Бахтин, литературознанието простодушно извади на показ мерака си да има, и то изключителни, фигури и герои. Звучи малко невероятно, но се оказа истина. Дори това негероично през XX век поле, литературознанието (защото отминали бяха времената на Лесинг, Белински и дори на Матю Арнолд), жадувало за герои. Впрочем жаждата се оказва повсеместна. След края, засега, на великите вождове, пълководци, кормчии и прочее човечеството остана да се грее на героичното сияние на холивудски, футболни, естрадни и отново прочее звезди от този род.

Показателно е и с какви цели и резултати бе употребен Бахтин. Изразът „Бахтин – начин на употреба“ може да се стори грозен, но какво да се прави, такава е участва на всеки, който излезе на обществен мегдан – употребяват го.

Употребен бе и Бахтин от съпротивата срещу усилията да се сциентизира литературознанието, да се въведе що-годе строга терминология, да бъдат очертани границите на обекта му и осъзнати методите, с които ще работи в тези граници. Западът откри Бахтин тъкмо в годините, в които се видя краят на структуралисткото, математизираното, теоретикоинформационното, кибернетическото, „затвореното“ (close) и прочее от тоя вид литературознание. И въодушевлението, с което бе посрещнат, не криеше кому и защо е „тъй желан и нужен“. Посрещат го като отдавна очакван спасител или поне като изправител на недъзите, както пише една от видните му американски изследователки: „Бахтинский голос вносит долгожданную коррективу“ (К. Емерсън, 1994 г.).

„Случаят Бахтин“ извади на показ не само глада на съвременното литературознание за изключителни личности, за герои и дори, както някои се изтърват да признаят, за сензации. Извади на показ и нещо по-сериозно. Тъкмо през „ерата на Бахтин“ литературознанието започна да се самообвинява, че се е затворило в тесни проблеми между тесните стени на университетите и разните научни институти, че е безлично и обществено безефективно, затънтено в най-затънтените къшета на обществения живот, а пък безличията, които го представят, литературоведите, са каста духовни евнуси,

загубили връзка не само с литературата, но и със заобикалящия ги свят. На тези горчиви обвинения и самообвинения държеше исо и постоянният поплак, че и литературата е обществено безсилна, че „по-скоро ще поместиш тухла с птиче перо, отколкото да повлияеш на обществото чрез литературата” (Ханс Магнус Енценсбергер, 1974 г; може би и затова писателите захвърлиха перото, в смисъл писалката, и започнаха да съчиняват направо на „компютри”).

Тези критични настроения, справедливи или не, бяха подкрепени от един порядъчно масов жест на литературоведи през втората половина на ХХ век. В България той беше наречен литературоведоотстъпничество (Н. Г., 1999 г.) и се състои в следното. Хора, започнали професионалния си път под твърде смътния етикет „литературоведи” (Literaturwissenschaftler), кои веднага, кои с течение на времето се заоращисаха с други, явно по-приятни занимания: прописаха романи, моралистика, антропологистика, публицистика, психоаналитика... Това, доколкото смее да съдя, се случваше най-типично на Запад. В България като отдушник бе използвана културологията (понятие по-смътно дори от литературознание), а след 1989 г. мнозина български литературоведи отпуснаха стегнатите си души върху банките на Народното събрание, върху министерски кресла, в централните комитети на разни партии и в най-лошия случай в посланически фракове. Коя посока да хване? Наистина труден кръстопът както за начеващия, така и за „завършения”(!) литературовед.

Знак за какво е литературоведоотстъпничеството? Ясно на какво – на чувство за несамодостатъчност. И никакви красиви фрази за порив към широки хуманитаристични пространства или са свободата на изследователския дух няма да прикрият тази нелицеприятна истина.

И тук идва още един ярък симптом на чувството за несамодостатъчност: въодушевлението от Бахтин. Най-сетне есе homo, есе литературоведът. Ето литературоведът, чиято мисъл волно и властно се разлива върху толкова много полета на хуманитаристиката! Мнозина се опитваха да изброят тези полета, като на някои не стигаха пръстите на едната ръка, на други и на двете. Ето едно от умерените изброявания: Бахтин е направил приноси към философията, културологията, литературознанието, филологията, психологията, социологията, антропологията, политологията (В. Л. Махлин, 1993 г.). Едно на друго осем! Към това други добавят семиотиката, етиката, теория на общуването – и пошла писать губерния...

Литературознанието не крие гордостта си, че от него е тръгнал такъв силен и универсален ум. Това не е особено точно, но тъй да е. С жалкото си самочувствие днешното литературознание заслужава някакво поощряване. Разбира се, дори и тук няма да мине без противоречия. Защото човек не може да не се запита доколко в заниманията на Бахтин творчеството на Рабле и Достоевски е литература и доколко отправна точка за построения, които стоят твърде далеч от литературата.

Броят на полетата, които, казват, Бахтин е огрял, бе голям, но явно е, че работата не е само в броя. Възторгът идеше и от усещането за гномичното му движение навсякъде, без да може да се спре никак определено никъде и

оставено, както наблягат и най-искрените му почитатели, отворено и незавършено.

Гордостта си е гордост, но както се опита да покаже настоящата статия, с произведенията и с образа на Бахтин литературознанието стори неща, които не са дип за гордеене. Така си и обяснявам защо в последно време за Бахтин се говори с все по-гузно заекване.

*
* *

Както личи и от встъплението, замисълът на настоящата статия предвиждаше да кажа в заключението какво мисля за така наречения диалогичен принцип, по-точно диалогична доктрина, защото това, което предлагат Бубер, Бахтин та до Левинас не заслужава името принцип. То си е доктрина с всичките му привлекателни и отблъскващи черти на доктринерството. Тук щеше да бъде и мястото на още един тип голямо заекване. Статията обаче се разточи досадно дълга и след всичко изприказвано вече не ми се вижда нито важно, нито учтиво да занимавам читателя с личните си разбирания.

И нещо по-важно. Заключителната част брой петнадесетина страници, а статията и в дотукашния си обем е вече непристойно дълга. Ето защо под благодарния поглед на редактора и още повече на читателя слагам заключителната част в чекмеджето. Бахтин можеше да си позволи да оставя идеите си отворени и незавършени, но аз все трябва да свърша някъде.